

ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΒΙΟΪΑΤΡΙΚΗ & ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Υπεύθυνος καθηγητής : Δημητρόπουλος Α.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α ΜΕΪΔΑΝΗΣ
ΑΜ 1340200200760

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ..... 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΟΙ ΒΙΟΪΑΤΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η συνταγματική προβληματική της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.....	2-17
I. Εισαγωγή στη προβληματική της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής	
1. Η σπερματέγχυση.....	3
2. Η εξωσωματική γονιμοποίηση.....	3
3. Η εκπλυση.....	3
4. Μεταφορά γαμετών στις σάλπιγγες.....	3
5. Εγκυμοσύνη μέσω φέρουσας μητέρας ή υποκατάστατης μητέρας	3
II. Η συνταγματική θεμελίωση του δικαιώματος αναπαραγωγής στον ευρωπαϊκό χώρο.....	4-5
1. Η ελβετική θεωρία.....	4
2. Η γερμανική θεωρία.....	4
3. Η γαλλική θεωρία.....	5
4. Η αγγλική θεωρία.....	5
III. Θεμελίωση του δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων υπό το ελληνικό σύνταγμα.....	6-10
1. Η προστασία της αναπτύξεως της προσωπικότητας κατ'άρθρο 5 παρ. 1 του συντάγματος.....	6
2. Η θεμελίωση του δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων στο άρθρο 5 παρ. 1 του συντάγματος.....	7
3. Περιεχόμενο και περιορισμοί του δικαιώματος.....	8-10
IV. Ειδικά προβλήματα συνδεδεμένα με τις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.....	11-17
1. Ομόλογη γονιμοποίηση	
i) Γονιμοποίηση με σπέρμα αποθανόντος συζύγου	11
ii) Κυοφορία εμβρύου από τη σύζυγο, μετά το θάνατο του συζύγου.....	12
2. Ετερόλογη γονιμοποίηση	
i) Η επιλογή ορισμένου σπέρματος	12
ii) Επιτρέπεται η δωρεά ωαρίου ;.....	13
3. Εξωσωματική γονιμοποίηση.....	13-14
4. Φέρουσα μητέρα και υποκατάστατη μητέρα.....	14-17
Η συνταγματική προβληματική σχετικά με τις εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας στον άνθρωπο.....	17-28
I. Εισαγωγή στην προβληματική των εφαρμογών της γενετικής τεχνολογίας στον άνθρωπο	17-19
1. Εξέταση του ανθρώπινου γονιδιώματος.....	18
2. Γονιδιακή θεραπεία στα σωματικά κύτταρα	18-19
3. Γονιδιακή θεραπεία στα γεννητικά κύτταρα και σε έμβρυα.....	19
4. Γενετικές επεμβάσεις.....	19
II. Η δωρεά εμβρύων.....	20-21
III. Έρευνα επί των εμβρύων IN VITRO.....	21-27
1. Η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της έρευνας.....	21-22

2. Η δημιουργία εμβρύων για ερευνητικούς-πειραματικούς σκοπούς.....	22-23
3. Η χρησιμοποίηση των υφισταμένων υπεραριθμών εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς.....	23-25
4. Πειραματικές επεμβάσεις επί των εμβρύων in vitro.....	25-27
i) Η κλώνωση	
ii) Η δημιουργία υβριδίων και χμαιρών	
IV. Γονιδιακή θεραπεία.....	27-28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΒΙΟΪΑΤΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το κανονιστικό περιεχόμενο του νέου άρθρου 5Γ.....	29-32
I. Ο σκοπός της νέας συνταγματικής διάταξης.....	29-31
II. Κριτική αποτίμηση	31-32
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	33
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	35
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	36-37

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι τελευταίες πρόοδοι στο χώρο της Ιατρικής και της Γενετικής έχουν προκαλέσει ελπίδες και φόβους . Ελπίδες σχετικά με την καταπολέμηση της στειρότητας ,με τη διαλεύκανση των αιτιών πολλών ανιάτων κληρονομικών ασθενειών και σχετικά με την ίασή τους μέσω της γονιδιακής θεραπείας, ελπίδα τέλος ως προς τη δυνατότητα πρόβλεψης της προδιαθέσεως για ορισμένες ασθένειες και της εγκαίρου λήψης των αναγκαίων προφυλάξεων.

Οι φόβοι που προκλήθηκαν οφείλονται ακριβώς στις ίδιες τις δυνατότητες των νέων ιατρικών μεθόδων. Φόβοι ως προς την πιθανότητα γενίκευσης της προσφυγής στις νέες θεραπείες καταπολεμήσεως της στειρότητας ,χωρίς να συντρέχουν οι προϋποτιθέμενες ιατρικές ενδείξεις, με αποτέλεσμα τη βαθμιαία τροποποίηση παραδοσιακών αντιλήψεων σχετικά με την έννοια και το ρόλο των γονέων και της οικογένειας. Φόβοι σχετικά με την πιθανότητα αξιοποίησεως των γενετικών πληροφοριών στον εργασιακό χώρο, κατά τρόπο, ο οποίος δεν εγγυάται την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, τέλος φόβοι ότι μέσω της δημιουργίας

εμβρύων in vitro η ανθρώπινη ζωή θα υπόκειται σε επεμβάσεις και, γενικά, θα μετατραπεί σε αντικείμενο ανεξέλεγκτης έρευνας ή αμφισβητούμενης θεραπείας. Λαμβάνοντας υπόψη τους φόβους αυτούς σε 'ένα κατεξοχήν μεταβαλλόμενο πεδίο όπως αυτό της βιοϊατρικής η Ζ Αναθεωρητική Βουλή εισήγαγε το νέο άρθρο 5Γ με σκοπό να προστατέψει και να κατοχυρώσει συνταγματικά το άτομο μπροστά στις συνεχείς εξελίξεις της βιοϊατρικής. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα εξετάσουμε αφενός τις βιοϊατρικές εξελίξεις υπό το πρίσμα του συντάγματος και αφετέρου την αντίδραση στο θέμα αυτό κατά την πρόσφατη αναθεώρηση και την εισαγωγή του νέου άρθρου 5Γ.

-1-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Οι βιοϊατρικές εξελίξεις υπό το πρίσμα του συντάγματος

Η συνταγματική προβληματική της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

Προ της εξέτασεως των συνταγματικών θεμάτων, τα οποία συνάπτονται με τις εξελίξεις στο χώρο της ιατρικής και της γενετικής, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στις μεθόδους αυτές.

Στη σύγχρονη ιατρική επιστήμη χρησιμοποιείται όρος 'υποβοηθούμενη αναπαραγωγή' για να δηλωθούν όλες οι μέθοδοι, με τις οποίες επιτυγχάνεται η σύλληψη και η κυοφορία του εμβρύου χωρίς σεξουαλική επαφή, με τη συνδρομή της ιατρικής επιστήμης

Υπό τον όρο γενετική τεχνολογία εννοούνται όλες οι μέθοδοι, με τις οποίες καθίσταται δυνατή η επέμβαση στη δομή των ευρισκόμενων στον πυρήνα του κυττάρου γονιδίων.

Ως έμβρυο χαρακτηρίζεται, το γονιμοποιημένο ωάριο από τη στιγμή της γονιμοποίησεως μέχρι του τέλους της εγκυμοσύνης.

I. Εισαγωγή στη προβληματική της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

1. Η σπερματέγχυση

Πρόκειται για την παλαιότερη μέθοδο επιτεύξεως εγκυμοσύνης χωρίς σεξουαλική επαφή. Κατά τη διαδικασία αυτή το σπέρμα του συζύγου ή επιλεγμένου δότη τοποθετείται στον τράχηλο ή στη μήτρα της γυναίκας, με απλή ιατρική μέθοδο ακίνδυνη για την γυναίκα, χωρίς να αλλοιώνεται η ποιότητα του σπέρματος και χωρίς επιπτώσεις στο παιδί που θα γεννηθεί

-2-

2. Εξωσωματική γονιμοποίηση

Στη μέθοδο αυτή χρησιμοποιείται το σπέρμα του συζύγου [στο ομόλογο σύστημα] ή επιλεγμένου δότη [στο ετερόλογο σύστημα] για να γονιμοποιήσει νωπά ή κατεψυγμένα ωάρια της συζύγου ή άλλης γυναίκας εκτός του μητρικού σώματος.

3. Έκπλυση

Κατά την τεχνική αυτή το σπέρμα του συζύγου στείρου ζεύγους χρησιμοποιείται για να γονιμοποιήσει Τρίτη γυναίκα, συνήθως με την τεχνική της σπερματέγχυσης.

Η μέθοδος αυτή δεν έχει διαδοθεί και τείνει να καταργηθεί.

4. Μεταφορά γαμετών στις σάλπιγγες

Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, η οποία άρχισε να εφαρμόζεται από το 1985, οι δυο γαμέτες, σπερματοζώαρια και ωάρια, εισάγονται μέσα στις δυο σάλπιγγες, μέσω λαπαροσκοπήσεως. Η ιατρική παρέμβαση επιδιώκει την επιλογή των γαμετών πριν από τη γονιμοποίηση και την τοποθέτηση τους μέσα στο φυσικό περιβάλλον που γίνεται η γονιμοποίηση. Η μέθοδος αυτή είναι πολύ σημαντική για τα άτομα, των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν επιτρέπουν προσφυγή στις άλλες ιατρικές τεχνικές.

5. Εγκυμοσύνη μέσω φέρουσας μητέρας ή υποκατάστατης μητέρας
Οι δυο αυτές δυνατότητες συνήθως αναφέρονται μαζί, αν και βρίσκονται σε διαφορετικές επιστημονικές τεχνικές. Στην περίπτωση της φέρουσας μητέρας, τα ωάρια και τα σπερματοζώαρια των συζύγων γονιμοποιούνται *in vitro* και εν συνεχεία το συλληφθέν έμβρυο κυοφορείται από τρίτη γυναίκα, η οποία συμφωνεί να το παραδώσει, μετά τη γέννηση του, στους φυσικούς του γονείς. Στην περίπτωση της υποκατάστατης μητέρας το σπέρμα του συζύγου γονιμοποιεί, συνήθως με σπερματέγχυση αλλά και με εξωσωματική γονιμοποίηση, μια τρίτη γυναίκα, η οποία συμφωνεί να κυοφορήσει το παιδί και να το παραδώσει μετά τον τοκετό στον άνδρα και τη γυναίκα του, η οποία έχει το πρόβλημα στειρότητας. Στην περίπτωση αυτή το παιδί έχει ως φυσικούς γονείς το σύζυγο της στείρας γυναίκας και την τρίτη γυναίκα, από την οποία προέρχονται τα ωάρια και η οποία το κυοφόρησε.

-3-

II. Η Συνταγματική θεμελίωση του δικαιώματος αναπαραγωγής στον ευρωπαϊκό χώρο

1. Η ελβετική θεωρία

Το τμήμα δημοσίου Δικαίου του ελβετικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου ασχολήθηκε με το θέμα της κατοχυρώσεως του δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων σε απόφαση του του 1989 στα πλαίσια της εξετάσεως της συνταγματικότητας της νομοθεσίας του Καντονιου St. Gallen, η οποία ρύθμιζε τις προϋποθέσεις και τον τρόπο προσφυγής στις νέες μεθόδους αναπαραγωγής και ειδικότερα, απαγόρευε την τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα τρίτου δότη και την εξωσωματική γονιμοποίηση με εμβρυομεταφορά.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Ελβετικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, το άγραφο συνταγματικό θεμελιώδες Δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας δεν κατοχυρώνει μόνο την ελευθερία κινήσεως και την σωματική ακεραιότητα αλλά και όλες τις ελευθερίες, οι οποίες αποτελούν στοιχειώδεις εκδηλώσεις της αναπτύξεως της προσωπικότητας, το δικαίωμα αυτό καλύπτει όλες τις βασικές ελευθερίες, των οποίων η άσκηση είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη του ατόμου. Η προσωπική ελευθερία κατοχυρώνει την ύπαρξη ενός ελάχιστου μέτρου δυνατότητας προσωπικής ανάπτυξης και προστατεύει την ικανότητα του πολίτη να αξιολογεί τα γεγονότα και να προσανατολίζει ανάλογα τη δράση του.

Ο περιορισμός της δυνατότητας προσφυγής στις σύγχρονες μεθόδους τεχνητής γονιμοποίησης προσβάλλει συνεπώς το συνταγματικό δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων.

Από την απόφαση του Ελβετικού δικαστηρίου και τη διατύπωση του συνταγματικού άρθρου συνάγεται ότι στην Ελβετία αναγνωρίζεται η ύπαρξη θεμελιώδους δικαιώματος αποκτήσεως παιδιών με τις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, τα δε ειδικότερα όρια ασκήσεως αυτού του δικαιώματος θα καθορισθούν με νόμο.

2. Η γερμανική θεωρία

-4-

Στη γερμανική θεωρία το δικαίωμα αναπαραγωγής, συμπεριλαμβανομένης της προσφυγής σε νέες μεθόδους, συνάγεται από το δικαίωμα αναπτύξεως της Προσωπικότητας. Από το δικαίωμα αυτό, σε συνδυασμό με τη προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, συνάγεται η κατοχύρωση της ιδιωτικής αυτονομίας και της σεξουαλικής ζωής του ατόμου, συνάγεται επίσης και το δικαίωμα να αποφασίσει κανείς, εάν και με ποιους όρους θα αποκτήσει παιδί.

3. Η γαλλική θεωρία

Η γαλλική θεωρία ήταν στην πλειονότητα της αρνητική στην κατοχύρωση και συναγωγή θεμελιώδους δικαιώματος αποκτήσεως παιδιού. Κατά την Έκθεση του Γαλλικού Συμβουλίου Επικρατείας 'το ψευδοδικαίωμα' αποκτήσεως παιδιού από οποιονδήποτε και υφ' οιασδήποτε περιστάσεις, βάσει της αρχής της ισότητας, έχει δημιουργηθεί αποκλειστικά προς το συμφέρον του γονέως.

Επιπλέον έχει επισημανθεί ότι η προσφυγή στις νέες τεχνικές δεν μπορεί να θεωρηθεί, από πλευράς νομικής δογματικής, ότι εμπερικλείει αξίωση του ατόμου να διευκολυνθεί κατά την προσπάθεια εκπληρώσεως αυτής του της επιθυμίας, διότι ο ιατρός ή ο τρίτος δοτής δεν υποχρεούνται και δεν είναι δυνατόν να υποχρεωθούν να ικανοποιήσουν αυτήν την επιθυμία. Η δημιουργία αξιώσεων, άλλωστε, δεν είναι δυνατόν να έχει ως αποτέλεσμα την κατάργηση του ατόμου ως υποκειμένου και τη μεταμόρφωση του σε αντικείμενο, όπως συμβαίνει με τις υποκατάστατες μητέρες. Ο πρόσφατος γαλλικός νόμος σχετικά με την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή ρυθμίζει εξαντλητικά τις προϋποθέσεις προσφυγής στις μεθόδους της, χωρίς να αναφέρεται σ'α δικαιώματα.

4. Η αγγλική θεωρία

Στη Μεγάλη Βρετανία δεν έγινε ακριβώς συζήτηση για την ύπαρξη ενός δικαιώματος, ο σχετικός προβληματισμός ήταν γενικότερης φύσεως.

Ανεξαρτήτως, πάντως, της υπάρξεως ή όχι δικαιώματος, η δυνατότητα προσφυγής στις θεραπείες αναπαραγωγής περιορίζεται από εκτιμήσεις σχετικά με το συμφέρον του παιδιού, τις οποίες υποχρεούνται να λάβουν υπόψη τους τα ιατρικά κέντρα τα οποία παρέχουν βάσει ειδικής άδειας αυτού του είδους τις υπηρεσίες.

-5-

III. Η θεμελίωση του δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων υπό το ελληνικό Σύνταγμα

Η ελληνική συνταγματική θεωρία δεν έχει μέχρι στιγμής ασχοληθεί με τη θεμελίωση ενός ειδικού δικαιώματος αναπαραγωγής (ή δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων), λόγω ελλείψεως συγκεκριμένης αφορμής. Την εξέταση του θέματος επιβάλλουν οι νέες βιοϊατρικές δυνατότητες, οι οποίες 'υποβάλλουν', και στο τομέα αυτό, την ανάγκη οριοθέτησεως της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η απόφαση σχετικά με την απόκτηση παιδιών ανήκει στον κατ'εξοχήν χώρο εκφράσεως της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Ως προσωπικότητα εννοούμε το σύνολο των ιδιοτήτων, ικανοτήτων και καταστάσεων, οι οποίες προκύπτουν από την ιδιότητα του ανθρώπου ως ελλόγου και συνειδητού όντος και με τις οποίες εξατομικεύεται ορισμένο πρόσωπο και ολοκληρώνεται η φυσική, κοινωνική, πνευματική και ηθική του υπόσταση.

1. Η προστασία της αναπτύξεως της προσωπικότητας κατ' άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος

Σύμφωνα με το Σύνταγμα η προσωπικότητα προστατεύεται, αφενός, μέσω διατάξεων,

με τις οποίες κατοχυρώνονται ορισμένες εκφάνσεις της, οι οποίες κατά την ιστορική εμπειρία είναι περισσότερο ευάλωτες στις επιθέσεις της κρατικής εξουσίας(π.χ η προστασία της ελευθερίας της γνώμης άρθρα. 14 παρ.1, η προστασία του απορρήτου της αλληλογραφίας, αρθρ. 19 παρ.1) και αφετέρου, μέσω του γενικού δικαιώματος αναπτύξεως της προσωπικότητας, κατ' άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος ' Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητα του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη'

Το δικαίωμα αναπτύξεως της προσωπικότητας αποτελεί σπουδαιότερη

-6-

συγκεκριμενοποίηση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας(άρθρο 2 παρ. 1 Σ). Η διάταξη θεωρείται ότι έχει γενικό ή επικουρικό χαρακτήρα(*lex generalis*), υπό την έννοια ότι καλύπτει τους μη ρητά προστατευόμενους-από άλλες συνταγματικές διατάξεις(*leges speciales*)- τομείς ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η επικουρικότητα του αντίστοιχου άρθρου 2 παρ.1 του Θεμελιώδους Νόμου έναντι των ειδικών διατάξεων προστασίας των ανθρωπίνων εκδηλώσεων υποστηρίζεται και από τη γερμανική θεωρία και νομολογία.

Υπό το ελληνικό Σύνταγμα γίνεται δεκτό ότι μέσω της διατάξεως αυτής κατοχυρώνεται το δικαίωμα αυτοκαθορισμού και αυτοδιαθέσεως του ατόμου. Η ελευθερία δηλαδή προγραμματισμού και διαμορφώσεως της ζωής του σύμφωνα με τις κλίσεις, τις ικανότητες, τα ενδιαφέροντα και τις αντιλήψεις του.

2. Η θεμελίωση του δικαιώματος αποκτήσεως φυσικών απογόνων στο άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος

Η προσφυγή στη διάταξη του άρθρου 5 παρ.1 επιτρέπεται μόνο μετά την εξάντληση του καταλόγου των ειδικών θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συνεπώς, πρέπει πρώτα να εξετασθεί, αν το δικαίωμα είναι δυνατόν να συναχθεί από άλλη συνταγματική διάταξη και συγκεκριμένα, από τη διάταξη του άρθρου 21 παρ.1 ή του άρθρου 9 παρ.1 του Συντάγματος.

Κατά την ελληνική συνταγματική θεωρία και νομολογία το άρθρο 21 κατοχυρώνει το θεσμό της οικογένειας ως θεσμό του ιδιωτικού δικαίου. Ούτε από το περιεχόμενο, ούτε από τις προπαρασκευαστικές εργασίες της διατάξεως είναι δυνατόν να συναχθεί ατομικό δικαίωμα, όπως είναι κατ'εξοχήν τα δικαιώματα που κατοχυρώνουν την ελεύθερη δράση του ατόμου.

Ως προς την δυνατότητα συναγωγής του δικαιώματος από το άρθρο 9 παρ.1, παρατηρούμε ότι η βάση του άρθρου αυτού προστασία της οικογενειακής ζωής αναφέρεται στην προστασία του ατόμου ως μέλους της οικογένειας και στην προστασία των οικογενειακών σχέσεων γενικότερα. Η διακήρυξη του απαραβίαστου

-7-

της οικογενειακής ζωής επιτάσσει την αποχή του Κράτους από ενέργειες που πιθανόν να έθιγαν την ήδη δημιουργημένη οικογένεια και δεν αναφέρεται στη δημιουργία της. Για τους λόγους αυτούς θεωρούμε ότι το δικαίωμα αναπαραγωγής, το οποίο αποτελεί μια ειδική μορφή ιδρύσεως οικογένειας(διότι οικογένεια μπορεί να δημιουργείται και με υιοθετημένα παιδιά ή να περιλαμβάνει και μόνον το ζεύγος) δεν μπορεί να συνάγεται παρά από το άρθρο 5 παρ.1, το οποίο κατοχυρώνει την ελευθερία αναπτύξεως της προσωπικότητας και από το οποίο προκύπτει και η ελευθερία συνάψεως γάμου και ιδρύσεως οικογένειας. Άλλωστε, το δικαίωμα αυτό συμπληρώνει, ως 'άνωνμο δικαίωμα', τα ειδικότερα 'επώνυμα δικαιώματα' τα οποία επίσης προστατεύουν βασικά στοιχεία της προσωπικότητας.

3. Περιεχόμενο και περιορισμοί του δικαιώματος

i) Περιεχόμενο του δικαιώματος

Ως δικαίωμα αναπαραγωγής ή δικαίωμα αποκτήσεως φυσικών απογόνων εννοείται το δικαίωμα του ατόμου να αποφασίσει, εάν και πότε θα αποκτήσει παιδιά. Ως προς τη φυσική αναπαραγωγή δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το δικαίωμα αυτό υφίσταται ανεξαρτήτως της προσωπικής καταστάσεως του ατόμου. Η τροποποίηση του ΑΚ με την οποία παρέχεται η αυτή προστασία στα παιδιά, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη, αν γεννήθηκαν με γάμο η χωρίς γάμο των γονέων τους, αποτελεί έμμεσο επιχείρημα υπέρ αυτής της απόψεως.

Ως προς το δικαίωμα αναπαραγωγής, όμως μέσω προσφυγής στις νέες τεχνικές υφίσταται έντονος προβληματισμός, εάν επιτρέπεται γενικά η μόνον υπό προϋποθέσεις, σχετικά με τη νομική ή φυσική κατάσταση του ατόμου ή σχετικά με τα κίνητρα της προσφυγής στις μεθόδους αυτές. Αυτό συμβαίνει, επειδή τώρα εμφανίζεται το ενδεχόμενο δημιουργίας απογόνων και σε μορφές συμβιώσεως μάλλον ασυνήθεις, π.χ. σε ζεύγη ομοφυλοφίλων, όπως επίσης και το ενδεχόμενο αποκτήσεως παιδιού με ορισμένο μόνον χαρακτηριστικά, π.χ. Αγόρι . Το ζητούμενο

-8-
λοιπόν είναι αν προστατευόμενο περιεχόμενο του δικαιώματος συνιστά η επιθυμία δυο ανθρώπων να αποκτήσουν παιδί(ενδεχομένως και μέσω των μεθόδων υποβοηθούμενης αναπαραγωγής) ή αν, πέραν αυτού, προστατεύεται και η επιθυμία δυο ανθρώπων να αποκτήσουν ορισμένο παιδί (χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό και τις ιατρικές τεχνικές).

ii) Περιορισμοί του δικαιώματος

Το δικαίωμα αποκτήσεως απογόνων κατοχυρώνεται υπό τον τριπλό περιορισμό του άρθρου 5 παρ.1 του συντάγματος. Όπως ορίζεται στη διάταξη, το δικαίωμα αναπτύξεως της προσωπικότητας περιορίζεται από το 'Σύνταγμα', 'τα δικαιώματα των άλλων' και τα 'χρηστά ήθη'.

Ο όρος 'το Σύνταγμα' χρησιμοποιείται και από τη διάταξη αυτή με την τυπική έννοια του.

Ο δεύτερος περιορισμός 'τα δικαιώματα των άλλων' ,χρησιμοποιείται από τη διάταξη με την κύρια νομική έννοιά του, περιλαμβάνει και τα δικαιώματα προσδοκίας ή ελπίδας , δεν περιλαμβάνει όμως τα συμφέροντα ή αντανακλαστικά δικαιώματα που εξομοιώνονται μ' αυτά. Ως δικαιώματα των άλλων θεωρούνται όλα τα δικαιώματα, τα οποία κατοχυρώνονται η καλύπτονται συνταγματικά. Η επιφύλαξη των δικαιωμάτων των άλλων δεν μπορεί να θεωρηθεί, πάντως, ως γενική επιφύλαξη του νόμου. Ο νομοθέτης συνεπώς δεν μπορεί να κατοχυρώνει απεριόριστα νέα δικαιώματα. Ως 'άλλοι' υπό την έννοια της διάταξης θεωρούνται τα φυσικά πρόσωπα και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Αντίθετα δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι το κοινωνικό η γενικό συμφέρον καλύπτεται από την έννοια των 'δικαιωμάτων των άλλων'. μέσω της διάταξης επιδιώκεται να προστατεύονται τα ατομικά προσωπικά ή ιδιωτικά συμφέροντα των ατόμων και όχι τα συλλογικά υπό την έννοια των συμφερόντων της κοινωνίας . Τα συναγόμενα από το άρθρο 5 παρ.1 δικαιώματα περιορίζονται, συνεπώς από το γενικό συμφέρον μόνον, εφόσον αυτό προβλέπεται ρητά από το Σύνταγμα, όπως συμβαίνει με την οικονομική ελευθερία, η οποία

κατοχυρώνεται υπό την επιφύλαξη του γενικού συμφέροντος.

Τα 'χρηστά ήθη', ως τρίτος περιορισμός των κατ'άρθρο 5 παρ.1 δικαιωμάτων, εννοούνται ως οι 'κάθε φορά γενικά αποδεκτοί ή κρατούντες ηθικοί κανόνες'.

Από τον τριπλό αυτό περιορισμό του δικαιώματος συνάγεται ότι κρατικές επεμβάσεις, οι οποίες θα περιόριζαν το δικαίωμα αυτό χωρίς επίκληση ενός εκ των τριών αυτών λόγων, θα ήταν ανεπίτρεπτες, όπως π.χ. ο αναγκαστικός οικογενειακός προγραμματισμός ή ο υποχρεωτικός έλεγχος των γεννήσεων.

Το δικαίωμα αναπαραγωγής, όπως και όλα τα συναγόμενα από το άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος δικαιώματα, κατοχυρώνονται ανεπιφύλακτα. Η κατοχύρωση τους λοιπόν απέναντι στον κοινό νομοθέτη είναι απόλυτη. Ο νομοθέτης όμως, επιτρέπεται να επέμβει για να ρυθμίσει νομοθετικά τον τρόπο ασκήσεως αυτών των δικαιωμάτων. Ειδικότερα, ως προς το δικαίωμα αναπαραγωγής, η ανάγκη νομοθετικής ρυθμίσεως εν σχέση με τις νέες ιατρικές τεχνολογίες έχει επισημανθεί και από διεθνή κείμενα όπως το Σχέδιο Συστάσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης και από το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του 1989, σχετικά με την τεχνητή γονιμοποίηση. Στα κείμενα αυτά εκφράζεται η προτροπή προς τον εθνικό νομοθέτη να λάβει εγκαίρως μέτρα, ούτως ώστε η προσφυγή στις νέες μεθόδους να επιτρέπεται βάσει των γενικών αρχών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ταυτόχρονα να αποφεύγονται οι γενικότεροι ενδεχόμενοι κίνδυνοι, λόγω των νέων δυνατοτήτων που αποκτά ο άνθρωπος.

Φαίνεται, πάντως, ότι διαμορφώνεται, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο, η άποψη σχετικά με την ύπαρξη γενικών προϋποθέσεων ασκήσεως του δικαιώματος. Συνεπώς το δικαίωμα προσφυγής στις μεθόδους αυτές επιτρέπεται μόνο για να διευκολυνθεί η άσκηση του δικαιώματος αναπαραγωγής γενικά, υπό τους αυτούς όρους υπό τους οποίους επιτρέπεται σε φυσικά πλαίσια. Συγκεκριμένα, ορίζεται ότι ως λόγοι υποβολής στις θεραπείες θεωρούνται α) η καταπολέμηση της στειρότητας και β) ο κίνδυνος μεταδόσεως κληρονομικών ασθενειών.

Η άποψη αυτή εκκινεί από την αρχή ότι με τις μεθόδους αυτές δεν επιτρέπεται η

-10-

δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων, όπως η απόκτηση παιδιών με ένα μόνο γονέα, βάσει κρατικής προβλέψεως, ή η απόκτηση παιδιών από ζεύγη ομοφυλόφιλων.

Περαιτέρω, οι μέθοδοι δεν επιτρέπεται να εφαρμόζονται για την κατά παραγγελιά δημιουργία παιδιών με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Βασικό παράδειγμα αποτελούν οι ρυθμίσεις του Ελβετικού Συντάγματος, όπως επίσης και οι σχετικές διατάξεις του ισπανικού, γερμανικού, αυστριακού και γαλλικού νόμου.

4. Ειδικά προβλήματα συνδεδεμένα με τις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

1.Ομολογη γονιμοποίηση

i) Γονιμοποίηση με σπέρμα αποθανόντος συζύγου

Το θέμα εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία το 1984, με αφορμή την αίτηση μιας χήρας να παραλάβει το σπέρμα που είχε καταθέσει ο άνδρας της στην κρατική τράπεζα σπέρματος με σκοπό να το χρησιμοποιήσει για να αποκτήσει παιδί.

Η συνταγματική προβληματική αναφέρεται στη δυνατότητα ασκήσεως θεμελιώδους δικαιώματος μετά το θάνατο του φορέως του. Στο θέμα αυτό η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική. Φορείς των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν γένει είναι μόνο ζωντανοί άνθρωποι. Το ίδιο συμβαίνει και με το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και με όσα δικαιώματα συνάγονται από αυτό το οποίο δεν

προστατεύει τον άνθρωπο και μετά τον θάνατο του. Το δικαίωμα του ανθρώπου είναι απολύτως προσωπικό και δεν είναι δυνατόν να ασκείται μετά θάνατον. Αυτό συνάγεται όχι μόνο από τη συνταγματική θεωρία περί των φορέων των δικαιωμάτων αλλά και από την τελεολογική ερμηνεία του δικαιώματος.

ii) Κυοφορία εμβρύου από τη σύζυγο, μετά το θάνατο του συζύγου

Το θέμα εμφανίστηκε ενώπιον γαλλικών δικαστηρίων υπό τραγικές συνθήκες . Επρόκειτο για έμβρυα, τα οποία είχαν συντηρηθεί, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν από το ίδιο ζευγάρι. Ενώ η σύζυγος συνέλαβε, εν συνεχεία απέβαλε και ο σύζυγος

-11-

είχε θανατηφόρο ατύχημα κατά τη μετάβαση του στο νοσοκομείο της συζύγου του. Το γενικότερο πρόβλημα αφορά στη δυνατότητα αποκτήσεως παιδιού με σπέρμα νεκρού. Η διάφορα από την προηγούμενη περίπτωση έγκειται στο ότι το παιδί έχει ήδη συλληφθεί.

Από πλευράς συνταγματικής, πρόκειται, κατ' αρχήν για τη δυνατότητα αναπαραγωγής του τεθνεώτος συζύγου εν συνεχεία πρόκειται για το δικαίωμα αναπαραγωγής της συζύγου και τέλος πρόκειται για τη φύση και τη προστασία του εμβρύου *in vitro*.

Ως προς τον τεθνεώτα σύζυγο, το δικαίωμα αναπαραγωγής δεν είναι δυνατόν να ασκείται παρά μόνο Από ζωντανούς, συνεπώς δεν μπορεί να λαμβάνεται υπόψη η εκπεφρασθείσα βούληση του νεκρού πλέον συζύγου. Ως προς τη σύζυγο , θα μπορούσαμε ενδεχομένως να θεωρήσουμε ότι τελικώς είναι σύμφωνο με την αρχή της αυτονομίας και αυτοδιαθέσεως η παραχώρηση σ' αυτήν του εμβρύου για κυοφορία.

Η ακραία συνέπεια ως προς την τήρηση της αρχής της εξυπηρέτησης των συμφερόντων του παιδιού, οδηγεί σε μη ανεκτά αποτελέσματα. Οι δυο 'ξένοι' γονείς είναι επωφελέστεροι από τη φυσική μητέρα;

2.Ετερόλογη γονιμοποίηση

i) Η επιλογή ορισμένου σπέρματος

Το πρόβλημα που μπορεί να ανακύψει ως προς τη δυνατότητα επιλογής του σπέρματος του δότη, εάν δηλαδή η επιλογή γίνεται με βάσει ορισμένες ιδιότητες έγκειται στην αντίθεση προς τα χρηστά ήθη. Η αντίθεση συνίσταται στη διαφοροποίηση που μια τέτοια πρακτική εμμέσως υποβάλλει την αξιοπρέπεια του ατόμου. Εκτός αυτού η επιλογή συγκεκριμένων στοιχείων αντίκειται στο συνταγματικά προστατευόμενο περιεχόμενο του δικαιώματος αναπαραγωγής. Μια διαφορετική ερμηνεία δεν θα ήταν σύμφωνη με το προστατευόμενο από το άρθρο αγαθό, την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου, η οποία αποτελεί

-12-

συγκεκριμενοποίηση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

ii) Επιτρέπεται η δωρεά ωαρίου;

Το θέμα της δωρεάς ωαρίου έχει σημασία κυρίως στη μέθοδο της εξωσωματικής γονιμοποίησεως, στην ετερόλογη γονιμοποίηση με σπερματέγχυση αποτελεί μια παραλλαγή της συνήθους θεραπείας.

Στην Ελλάδα η δωρεά ωαρίου αποτελεί ήδη πρακτική ορισμένων μονάδων, και συνήθως πραγματοποιείται μεταξύ συγγενών. Ως προς τον κίνδυνο σχετικά με τη δημιουργία ψυχικών διαταραχών λόγω της διπλής μητρότητας, ο οποίος δικαιολογεί συνταγματικά την απαγόρευση της μεθόδου παρατηρούμε τα εξής : Η περίπτωση

αυτή είναι τελείως διαφορετική από εκείνη, κατά την οποία η λήπτρια του ωαρίου συμφωνεί απλώς να το κυοφορήσει και να το παραδώσει μετά. Η διάκριση επιβάλλεται, επειδή στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μεγάλη ομοιότητα με τη μέθοδο της δωρεάς σπέρματος και επιπλέον η κυοφορούσα σύζυγος 'συμμετέχει' στη γέννηση του παιδιού με την κυοφορία, η οποία όμως αποτελεί την περίοδο έντονης συνδέσεως της μητέρας με το παιδί. Η κυοφορούσα είναι και η κοινωνική μητέρα, πράγμα που σημαίνει ότι θα είναι διατεθειμένη να υποστεί και όλους τους περιορισμούς που συνεπάγεται η περίοδος της εγκυμοσύνης και, παρά τη διαφορετική γενετική προέλευση του παιδιού θα το θεωρεί έστω και εν μέρει, δικό της. Αντίθετα η δωρήτρια του ωαρίου δεν πρόκειται να υποστεί ούτε τη συναισθηματική φόρτιση, που συνεπάγεται η εγκυμοσύνη, ούτε και τους κινδύνους της. Για τους λόγους αυτούς θεωρούμε ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει επίκληση της προστασίας της υγείας των εμπλεκομένων γυναικών ή της υγείας του παιδιού, με την οποία να δικαιολογηθεί, βάσει του Συντάγματος, η απαγόρευση της μεθόδου αυτής.

3. Εξωσωματική Γονιμοποίηση

Το κυριότερο πρόβλημα, το οποίο αφορά στο επιτρεπτό της εξωσωματικής γονιμοποίησης αναφέρεται στις δυνατότητες επεμβάσεων στο εκτός ανθρωπίνου -13-

σώματος ευρισκόμενο έμβρυο. Η δυνατότητα αυτή, δηλαδή της δημιουργίας, παρακολουθήσεως, επεμβάσεως στο έμβρυο η οποία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ιστορία της σύγχρονης ιατρικής προκάλεσε στην αρχή αντιδράσεις ως προς το εν γένει επιτρεπτό της μεθόδου.

Σήμερα δεν διατυπώνονται αντιρρήσεις ως προς το συνταγματικό επιτρεπτό της μεθόδου καθ' αυτήν, τουλάχιστον όσον αφορά σε έγγαμους και γίνεται με βάση το ομόλογο σύστημα, χρησιμοποιούνται δηλαδή μόνον οι γαμέτες του ζεύγους αλλά ως προς τις προϋποθέσεις του επιτρεπτού. Ως γενικής φύσεως προϋπόθεση θεωρείται η προσφυγή στην μέθοδο μόνον για λόγους θεραπείας της στειρότητας- και όχι για να προκληθούν επεμβάσεις στο έμβryo- όπως επίσης και η αδυναμία επιτυχίας οιασδήποτε άλλης μεθόδου.

Η προσπάθεια τεκνοποίησης του ζεύγους μέσω εξωσωματικής γονιμοποίησης με βάση το ομόλογο ή το ετερόλογο σύστημα σύστημα νομίζουμε ότι δεν εμφανίζει προβλήματα συνταγματικής υφής. Εάν επιτρέπεται η ετερόλογη γονιμοποίηση με σπερματέγχυση, λόγοι ισότητας επιβάλλουν την αυτή αντιμετώπιση και της ετερόλογης εξωσωματικής γονιμοποίησης υπό τους ίδιους όρους και κυρίως την αδυναμία αμφισβήτησεως της πατρότητας.

4. Φέρουσα μητέρα και υποκατάστατη μητέρα

Στην περίπτωση της φέρουσας μητέρας συνδυάζεται η γονιμοποίηση in-vitro των γαμετών του ζεύγους με εν συνεχεία κυοφορία του εμβρύου από γυναίκα, η οποία συμφωνεί να το παραδώσει μετά τον τοκετό στους φυσικούς του γονείς. Το παιδί ως προς την κληρονομικότητα έχει τις καταβολές των φυσικών γονέων του. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι και η φέρουσα μητέρα επηρεάζει την ανάπτυξη του, λόγω του συνδέσμου της μαζί του κατά τη διάρκεια της κυοφορίας. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζει ομοιότητες και διάφορες με δωρεά ωαρίου. Συγκεκριμένα, η δωρεά ωαρίου γίνεται προς τη γυναίκα που θα κυοφορήσει και θα μεγαλώσει το παιδί.

Αντίθετα στη φέρουσα μητέρα η κυοφορούσα γυναίκα δεν θα μεγαλώσει το παιδί αλλά θα το παραδώσει στο ζεύγος, από το οποίο γενετικά προέρχεται. Στη διαδικασία της φέρουσας μητέρας οι γενετικοί γονείς είναι οι ίδιοι με τους κοινωνικούς γονείς. Στη δωρεά ωαρίου η κοινωνική μητέρα ταυτίζεται με την κυοφορούσα γυναίκα αλλά όχι με τη γενετική μητέρα. Παρά το γεγονός όμως, ότι η φέρουσα μητέρα δεν είναι γενετικά η μητέρα του παιδιού, ο σύνδεσμος της μαζί της κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης δεν αποκλείει την εμφάνιση επιπλοκών π.χ την άρνηση της γυναίκας να παράδοσει το παιδί για υιοθεσία στους γενετικούς του γονείς ή την άρνηση και των δύο πλευρών να ασχοληθούν με την ανατροφή του παιδιού λόγω κάποιας ανωμαλίας, η οποία ενδέχεται να συνέβη κατά τη διάρκεια της ενδομητρίου ζωής. Εκτός αυτών ενδέχεται να υπάρξουν πραγματικά δυσμενείς συνθήκες, π.χ διαζύγιο ή θάνατος, οι οποίες δεν θα επιτρέπουν την εκπλήρωση των όρων της σχετικής συμφωνίας από μέρους των φυσικών γονέων.

Από πλευράς συνταγματικού δικαίου η διαδικασία της φέρουσας μητέρας, τουλάχιστον στην περίπτωση που αναλαμβάνει την κυοφορία ενός εμβρύου για λόγους αλτρουισμού, δεν φαίνεται να εμφανίζει προβλήματα. Τα μέρη αποφασίζουν κατ' ελευθέρην βούληση και δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι υπάρχει κάποια αντίθεση προς την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς τα χρηστά ήθη. Από το γεγονός ότι μια γυναίκα αποφασίζει να βοηθήσει, με τις αναπαραγωγικές της δυνατότητες, ένα άλλο ζεύγος να αποκτήσει παιδί, δεν είναι δυνατόν να συναχθεί αντίθεση προς το Σύνταγμα.

Υποστηρίζεται, όμως ότι το κράτος νομιμοποιείται να επέμβει νομοθετικά και στην περίπτωση αυτή, όχι για να προστατεύσει κάποιο έννομο αγαθό (επειδή, βεβαίως, το παιδί που θα αντιμετωπίσει ίσως προβλήματα δεν υφίσταται ακόμη). Αλλά γιατί αυτό επιβάλλει η ευθύνη του κράτους έναντι της ανθρώπινης ζωής γενικά. Η δικαιοκίνητη υπευθυνότητα ισχύει ανεξαρτήτως της υπάρξεως κάποιου εννόμου αγαθού και μπορεί να αναφέρεται και στις συνθήκες δημιουργίας αυτού του αγαθού. Η πιθανότητα δημιουργίας προβλημάτων στο μέλλον, μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτρέπει στο

-15-

νομοθέτη, λόγω της ευθύνης που έχει για την ανθρώπινη ζωή, να απαγορεύσει τη γέννηση παιδιού με αυτό τον τρόπο. Η βασική αντίθεση με τη διαδικασία αυτή οφείλεται στη διάσπαση που προϋποθέτει μεταξύ της γενετικής, της κυοφορούσας και της κοινωνικής μητέρας.

Οι πρωτοεμφανιζόμενες σχέσεις που αντικαθιστούν τους παραδοσιακούς δεσμούς μεταξύ της κυοφορούσας μητέρας και του παιδιού μεταβάλλουν ριζικά όλες τις υφιστάμενες κοινωνικές και ηθικές αντιλήψεις για τη μητρότητα με μη προβλεπόμενες συνέπειες για την υγεία του παιδιού που γεννάζεται με αυτό τον τρόπο. Επειδή η διαδικασία αυτή συνδέεται με κινδύνους για την ανθρώπινη ζωή, δικαιολογείται η νομοθετική επέμβαση του κράτους με στόχο την προστασία της διαδικασίας δημιουργίας της ανθρώπινης ζωής.

Διαφορετική είναι η προβληματική της υποκατάστατης μητέρας. Στην περίπτωση αυτή η αδυναμία συλλήψεως και κυοφορίας από πλευράς της γυναίκας παρακάμπτεται με την τεχνητή γονιμοποίηση μιας άλλης γυναίκας- συνήθως με σπερματέγχυση- με το σπέρμα του συζύγου, η οποία συμφωνεί να παραδώσει το παιδί μετά τη γέννησή του στον φυσικό πατέρα και τη σύζυγο του, συνήθως βάσει του θεσμού της υιοθεσίας. Με το ενδεχόμενο της υποκατάστατης μητέρας ασχολούνται όλες οι σύγχρονες νομοθεσίες σχετικά με τα θέματα της αναπαραγωγής, ενώ υπάρχει ήδη ενδιαφέρουσα νομολογιακή εξέταση του θέματος, τόσο ως προς τα θέματα συνταγματικού όσο και ως προς τα θέματα οικογενειακού δικαίου.

Ειδικότερα πρόβλημα παρουσιάζεται στην περίπτωση της επ' αμοιβή υποκατάστατης μητέρας, το βασικό θέμα είναι ότι, αφενός, το παιδί αντιμετωπίζεται ως πράγμα, το οποίο παραγγέλλεται και παραδίδεται, αφετέρου, η φυσική του μητέρα καθίσταται ακόμα και στη περίπτωση που έχει συμφωνήσει τους σχετικούς όρους, αντικείμενο φυσικής, συναισθηματικής και οικονομικής εκμεταλλεύσεως. Τα ψυχικά προβλήματα που ενδέχεται να προκύψουν από τη βίαιη απομάκρυνση ενός παιδιού μετά την κυοφορία δεν είναι εύκολο να συνειδητοποιηθούν εκ των προτέρων, όπως δεν είναι εύκολο και να προβλεφθούν οι πιθανές αντιδράσεις των παιδιών που γεννήθηκαν με αυτές τις μεθόδους, όταν θα ενημερωθούν για τον τρόπο που γεννήθηκαν. Σε

-16-

αντίθεση με την πορνεία, η γυναίκα στην περίπτωση αυτή δεν εκποιεί μόνο τις αναπαραγωγικές της υπηρεσίες, αλλά και το ίδιο το παιδί, του οποίου είναι η φυσική μητέρα. Οι λόγοι αυτοί σε συνδυασμό με τη δυνατότητα οικονομικής εκμεταλλεύσεως απόρων

γυναικών, συνηγορούν υπέρ της απαγορεύσεως της πρακτικής αυτής για λόγους δημοσίας τάξεως υπό την έννοια της αντιθέσεως προς τα χρηστά ήθη: η εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης ζωής δεν είναι δυνατόν να επιτρέπεται υφ' οιοσδήποτε όρους.

Πέραν αυτών των σκέψεων, έχει αναπτυχθεί και ένας διαφορετικός προβληματισμός ως προς το θέμα: η διαφοροποίηση ως προς τους ρόλους των δύο φύλων, όπως εμμέσως καταδεικνύεται από τη πρακτική αυτή. Πράγματι η ανάγκη του πατέρα να αποκτήσει παιδί θεωρείται τόσο μεγάλης σημασίας, ώστε να δικαιολογεί, αφενός, την πλήρη απομάκρυνση του παιδιού από τη φυσική του μητέρα, αφετέρου, την ανοχή της συζύγου σε μια επώδυνη και ψυχολογικά επικίνδυνη για την ίδια διαδικασία. Η σημασία της βιολογικής πατρότητας για τον άνδρα τονίζει εκ νέου, ευνοώντας ουσιαστικά πρότυπα συμπεριφοράς μεταξύ των δύο φύλων που προέρχονται από τον προηγούμενο αιώνα.

Στην Ελλάδα δεν έχει εμφανισθεί ακόμη η δυνατότητα προσφυγής σε υποκατάστατη μητέρα: νομίζουμε ότι, παρά την πιθανότητα υπάρξεως εξαιρετικών περιπτώσεων, κατά τις οποίες θα πρόκειται πράγματι για τη μοναδική δυνατότητα ενός ζεύγους να αποκτήσει παιδί, η πρακτική αυτή είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Η απόκτηση ενός παιδιού, με εκ των προτέρων συμφωνία παραχωρήσεως του για υιοθεσία, δεν μπορεί να εμπίπτει στο περιεχόμενο του δικαιώματος αναπτύξεως της προσωπικότητας, στα πλαίσια των γενικών ηθικών αντιλήψεων της ελληνικής κοινωνίας.

Η συνταγματική προβληματική σχετικά με τη εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας στον άνθρωπο.

-17-

I. Εισαγωγή στην προβληματική των εφαρμογών της γενετικής τεχνολογίας στον άνθρωπο

1. Εξέταση του ανθρώπινου γονιδιώματος

Οι μέθοδοι της γενετικής τεχνολογίας, αναφέρονται στην εξέταση των ανθρώπινων στοιχείων του ανθρώπινου γονιδιώματος, δηλαδή στην εξέταση σχετικά με την ύπαρξη γονιδίων, τα οποία είναι φορείς κληρονομικών ασθενειών ή στα οποία ανιχνεύεται προδιάθεση για συγκεκριμένη ασθένεια. Οι εξετάσεις αυτές είναι δυνατές με την εντυπωσιακή πρόοδο, η οποία συνοδεύει τις έρευνες για την χαρτογράφηση

του ανθρωπίνου γονιδιώματος κατά τις έρευνες αυτές επιδιώκεται να καταγραφεί το σύνολο των γενετικών πληροφοριών που βρίσκονται στα γονίδια του πυρήνα του κυττάρου.

Οι ανθρώπινες γνώσεις σχετικά με τα ελαττωματικά γονίδια αυξάνονται συνεχώς λόγω των αλματωδών προόδων στο χώρο της γενετικής, οι οποίες έχουν σημειώσει ιδιαίτερη επιτυχία στο χώρο του μονογονιδιακών ασθενειών.

Η βασική συνταγματική προβληματική ως προς τις εξετάσεις αυτές αναφέρεται : α . Στο επιτρεπτό της υποχρεωτικής καθιερώσεως του προ της εμφυτεύσεως του εμβρύου ελέγχου, δεδομένου ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος μέσω των εξαντλητικών εξετάσεων να ασκηθεί ευγονική πολιτική, δηλαδή πολιτική, η οποία θα επιβάλλει τη γέννηση μόνων των τελείων ατόμων, των ατόμων , τα οποία δεν έχουν καθόλου γενετικά ελαττώματα, με αποτέλεσμα να επακολουθήσει μια γενικευμένη καταστροφή των μη θεωρουμένων τελείων εμβρύων και β. Στην προστασία της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου εν σχέσει με τα στοιχεία , τα οποία είναι δυνατόν να συλλεγούν βάσει των νέων ιατρικών εξετάσεων και τις οποίες είναι δυνατόν να διεξαχθούν εν γνώσει ή και εν αγνοία του ενδιαφερομένου.

2. Γονιδιακή θεραπεία στα σωματικά κύτταρα.

Τα σωματικά κύτταρα δεν μεταβιβάζουν τις ιδιότητες τους στις επόμενες γενεές. Οι δυνατότητες θεραπείας, συνεπώς , σε περίπτωση ελαττωματικού σωματικού γονιδίου

-18-

π.χ. του μυελού των οστών, περιορίζεται στο συγκεκριμένο άτομο. Η θεραπεία συνίσταται στην αντικατάσταση του ασθενούς γονιδίου από ένα υγιές, φυσικό ή συνθετικό. Οι πιθανές επιπτώσεις από τις θεραπείες αυτές στην υγεία του ασθενούς ή οι παρενέργειες τους δεν είναι ακόμη εξακριβωμένες συνήθως, όμως, αποτελούν την τελευταία λύση σε ιδιαίτερα σοβαρά προβλήματα υγείας.

Τα συνταγματικής φύσεως προβλήματα, τα οποία αναφέρονται στην ελευθερία της προσωπικότητας του ασθενούς και στην ελευθερία της προσωπικότητας τρίτων, στον οργανισμό των οποίων πιθανόν να βρίσκεται αντίστοιχο υγιές γονίδιο, αντιμετωπίζονται αναλόγως προς τα ισχύοντα στις μεταμοσχεύσεις

3. Γονιδιακή θεραπεία στα γεννητικά κύτταρα και σε έμβρυο.

Μέσω γενετικών επεμβάσεων στα γεννητικά κύτταρα(ωάρια - σπερματοζωάρια) του ατόμου και στα έμβρυα των οποίων τα κύτταρα δεν έχουν αρχίσει ακόμη να διαφοροποιούνται (δηλαδή στα έμβρυα που δεν έχουν ξεπεράσει το στάδιο των 8 κυττάρων) είναι δυνατόν να μεταβιβάσθούν οι νέες γενετικές ιδιότητες στις επόμενες γενεές . Συνεπώς τα αποτελέσματα των επεμβάσεων αυτών δεν αναφέρονται πλέον στο συγκεκριμένο άτομο και υπό την έννοια αυτή, παρουσιάζουν σοβαρότατα προβλήματα από τις επεμβάσεις στα σωματικά κύτταρα. Οι θεραπείες αυτές δεν είναι ακόμη πραγματοποιήσιμες προ της τελειοποίησής τους, όμως, πρέπει, αναμφίβολα να εφαρμοσθούν πειραματικά στον άνθρωπο, χωρίς, βεβαίως, να είναι εκ των προτέρων γνωστό τι συνέπειες μπορεί να έχουν για γονίδιο τον άνθρωπο, επί του οποίου εφαρμόστηκαν, ή για τους απογόνους του.

4. Γενετικές επεμβάσεις.

Γενετικές επεμβάσεις είναι θεωρητικά δυνατές στα σωματικά ή στα γεννητικά κύτταρα, ανεξαρτήτως διαγνωστικών - θεραπευτικών στόχων, είτε για σκοπούς βασικής έρευνας, είτε για την «καλλιέργεια» και ανάπτυξη ορισμένων ιδιοτήτων. Αυτού του τύπου οι γενετικές επεμβάσεις είναι μέχρι στιγμής δυνατές στα μικρόβια, τα φυτά και τα ζώα, με στόχο την εξακρίβωση των γενετικών επιδράσεων στην

εμβρυϊκή εξέλιξη ή στην έρευνα για τον καρκίνο. Στα κατοικίδια ζώα οι προσπάθειες αυτές αποσκοπούν στη βελτίωση του κρέατος ή του γάλακτος ή στην επαύξηση της αντοχής σε ασθένειες. Δεν υπάρχουν στοιχεία, από τα οποία να προκύπτει, ότι τέτοιου είδους επεμβάσεις είναι αδύνατες στον άνθρωπο.

II. Η δωρεά εμβρύων

Εάν κατά τη διαδικασία εξωσωματικής γονιμοποίησης, δεν εμφυτευτούν όλα τα γονιμοποιημένα ωάρια τότε ανακύπτει το ερώτημα σχετικά με την τύχη των πλεοναζόντων εμβρύων.

Η συνεπέστερη λύση, από πλευράς προστασίας του δικαιώματος στη ζωή των πλεοναζόντων εμβρύων, είναι εκείνη της δωρεάν παραχώρησης τους σε άλλο στείρο ζεύγος, το οποίο αντιμετωπίζει πρόβλημα στειρότητας και ως προς τον άνδρα και ως προς τη γυναίκα. Η διαδικασία αυτή αποτελεί την μόνη δυνατότητα αναπτύξεως αυτών των εμβρύων, εφόσον δεν είναι δυνατόν να εμφυτευτούν, για οποιοδήποτε λόγο, στην γυναίκα, από την οποία προέρχονται (π.χ. λόγω θανάτου, επιτευχθείσης συλλήψεως ή αρνήσεως της να συνεχίσει την προσπάθεια). Η απόφαση ως προς την διάθεση αυτών των εμβρύων ανήκει στον προστατευόμενο από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας του άνδρα και της γυναίκας, από τους οποίους προέρχονται τα ωάρια και τα σπερματοζωάρια για να αποφευχθούν αποφάσεις υπό το βάρος συναισθηματικών φορτίσεων συνιστάται η συμφωνία του ζεύγους ως προς την τύχη ενδεχομένων πλεοναζόντων εμβρύων ήδη κατά την έναρξη της θεραπείας..

Για το ίδιο θέμα πάντως, η Επιτροπή Amstad δεν διατύπωσε ομόφωνη γνώμη ένα τμήμα της επιτροπής εκτιμούσε ότι η παραχώρηση εμβρύων πρέπει να επιτρέπεται ενώ ένα άλλο θεώρησε ότι η δυνατότητα της δωρεάς θα είχε ως αποτέλεσμα την επιπόλαιη δημιουργία υπεραρίθμων εμβρύων, ως προς την τύχη των οποίων δεν θα ήταν εύκολο να υπάρξει έλεγχος.. Η δυνατότητα δωρεάς εμβρύων δεν περιλαμβάνεται στις προτάσεις της Επιτροπής και απαγορεύεται ρητά στην συνταγματική διάταξη του άρθρου 24 novies , διατ. 2 στοιχ. d . Οι ίδιες επιφυλάξεις -20-

οδήγησαν τελικά στην απαγόρευση της δωρεάς εμβρύων στο γερμανικό και στον αυστριακό νόμο. Η δωρεά εμβρύων, πάντως, συνιστάται από το Σχέδιο Συστάσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης R(87) σε εξαιρετικές περιπτώσεις (αρχή 11 στοιχ.2), αν και επισημαίνεται ότι δεν μπορούν να αποκλεισθούν προβλήματα ταυτότητας του παιδιού που θα γεννηθεί μ' αυτόν τον τρόπο και συνεπώς εναπόκειται στα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης να αποφασίσουν αν θα την επιτρέψουν ή όχι.

Παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώνονται, πάντως, θεωρούν ότι η δωρεάν παραχώρηση εμβρύων αποτελεί την μόνη δυνατότητα αναπτύξεως τους υπό την έννοια αυτή είναι και η μόνη σύμφωνη με την αρχή της προστασίας της ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

III. Έρευνα επί των εμβρύων in vitro

Η έρευνα επί των εξωσωματικώς δημιουργηθέντων υπεραρίθμων εμβρύων απετέλεσε ένα από τα σοβαρότερα; Σημεία αντιπαραθέσεως στην γενική συζήτηση σχετικά με την τεχνολογία αναπαραγωγής, σε όλες τις χώρες όπου μέχρι στιγμής έχουν ψηφισθεί σχετικοί νόμοι. Η έρευνα επί των εμβρύων είναι το δεύτερο θέμα, το οποίο αναφέρεται στα συνταγματικά όρια της προστασίας της ζωής, μετά την άμβλωση. Στην άμβλωση συζητήθηκε η προστασία του δικαιώματος στη ζωή του εμβρύου εν σχέσει προς το δικαίωμα αυτοκαθορισμού της γυναίκας. Στο θέμα της έρευνας εξετάζεται το δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή εν σχέσει προς την ελευθερία της

έρευνας γενικώς. Όπως προκύπτει από τα μέχρις στιγμής προεκτεθέντα, τα εξωσωματικός δημιουργούμενα υπεράριθμα έμβρυα ευρίσκονται σε ιδιαίτερος επισφαλή θέση εάν δεν εμφυτευτούν, είτε στην μήτρα της γυναίκας από την οποία προέρχονται είτε σε μήτρα άλλης γυναίκας, δεν πρόκειται να αναπτυχθούν ποτέ. Ενώπιον της προοπτικής της βέβαιας καταστροφής τους επιτρέπεται να χρησιμοποιηθούν σε επιστημονικές έρευνες;

1. Η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της έρευνας

-21-

Ως συνταγματικά προστατευόμενο αγαθό η ελευθερία της έρευνας αναφέρεται σε κάθε δραστηριότητα, με την οποία επιδιώκεται σοβαρά και συστηματικά η προσέγγιση της αλήθειας. Στο άρθρο 16 παρ.1 προστατεύεται αφενός η ατομική ελευθερία της επιστημονικής έρευνας τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τη μέθοδο: πρόκειται, δηλαδή, για ατομικό δικαίωμα με το οποίο θεμελιώνεται αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει περιοριστικά στη διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των επιστημονικών γνώσεων. Στην ελευθερία αυτή περιλαμβάνεται και η ελευθερία ανακοινώσεως, δημοσιεύσεως και γενικά διαδόσεως των ερευνητικών πορισμάτων. Αφετέρου, δε, ιδρύεται θεσμική εγγύηση που προστατεύει λειτουργικά την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Φορείς της ελευθερίας της έρευνας είναι φυσικά και νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, τόσο ημεδαπά όσο και αλλοδαπά, ανεξάρτητα από το αν ασκούν έρευνα εντός ή εκτός του Πανεπιστημίου, στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα. Η ελευθερία αυτή νοείται έναντι του κράτους και των άλλων φορέων δημοσίας εξουσίας, π.χ. των ΑΕΙ, τα οποία είναι οργανωμένα ως Ν.Π.Δ.Δ. Οι συμβατικές σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών ως προς την έρευνα διέπονται από τους κανόνες του ιδιωτικού και ποινικού δικαίου. Από την συνταγματική υποχρέωση του κράτους να αναπτύσσει και να προάγει την επιστήμη, την έρευνα και την διδασκαλία συνάγεται η υποχρέωση διαμόρφωσης της έννομης τάξης κατά τρόπο πρόσφορο για την ανάπτυξη αυτών των λειτουργιών.

Η ελευθερία της έρευνας κατοχυρώνεται χωρίς την επιφύλαξη του νόμου. Η ανεπιφύλακτη κατοχύρωση ενός δικαιώματος δεν σημαίνει ότι αυτό μπορεί να ασκείται επί ζημιά άλλων συνταγματικά προστατευομένων αγαθών.

Η ύπαρξη περιορισμών της ερευνητικής ελευθερίας ανάγεται στο γενικότερο θέμα των περιορισμών των ανεπιφύλακτων θεμελιωδών δικαιωμάτων

Σε κάθε περίπτωση επιβολής περιορισμών, πάντως, το Κράτος οφείλει να δικαιολογήσει την ύπαρξη λόγων που επιβάλλουν τους περιορισμούς, ο ερευνητής έχει υπέρ αυτού το τεκμήριο ότι οι έρευνες του είναι σύμφωνες με την συνταγματική τάξη.

-22-

2. Η δημιουργία εμβρύων για ερευνητικούς-πειραματικούς σκοπούς.

Η εκ προθέσεως δημιουργία ανθρωπίνων εμβρύων in vitro με σκοπό τη διενέργεια πειραμάτων επ' αυτών, ανεξαρτήτως της σπουδαιότητας και του πιθανού οφέλους αυτών των πειραμάτων, προκαλεί πληθώρα ηθικών και νομικών ερωτημάτων, επιτρέπεται ο άνθρωπος να δημιουργεί ανθρώπινα έμβρυα με σκοπό να τα χρησιμοποιήσει ως πειραματικό υλικό και εν συνεχεία να τα καταστρέψει. Κατά την επικρατούσα στον κεντροευρωπαϊκό χώρο άποψη η δημιουργία εμβρύων για πειραματικούς σκοπούς συνεπάγεται την αντιμετώπιση της ανθρώπινης ζωής ως μέσου, με το οποίο εξυπηρετούνται οι στόχοι και οι επιδιώξεις άλλων ατόμων, η δημιουργία αυτής της ζωής είναι αντίθετη με την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας,

η οποία διέπει την έννομη τάξη εν γένει και για την προστασία της οποίας το κράτος οφείλει να λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα. Η δημιουργία εμβρύων υπό τους ίδιους όρους και με τους ίδιους στόχους, όπως και η δημιουργία εμβρύων ζώων, η εκ των προτέρων δηλαδή και με πρόθεση χρησιμοποίηση των εμβρύων αυτών ως ερευνητικών αντικειμένων, αντίκειται και στον οφειλόμενο σεβασμό ως προς την ανθρώπινη ζωή, τον οποίο η έννομη τάξη οφείλει να κατοχυρώνει και να εγγυάται. Οι στόχοι της έρευνας, οσονδήποτε σωτήριοι και αν θεωρηθούν, δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την χρησιμοποίηση ανθρωπίνων εμβρύων ως ερευνητικού υλικού

3. Η χρησιμοποίηση των υφισταμένων υπεραριθμών εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς.

Στην περίπτωση αυτή πρόκειται δια τα «διαθέσιμα» έμβρυα, τα οποία δεν είναι δυνατόν να εμφυτευτούν σε κάποια γυναίκα και συνεπώς πρόκειται να καταστραφούν. Συζητείται, λοιπόν, εάν σε αυτά τα εκ των πραγμάτων χωρίς προοπτικές εξελίξεις έμβρυα επιτρέπεται η διενέργεια πειραμάτων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και υπό αυτούς τους όρους το ανθρώπινο έμβryo

-23-

μετατρέπεται σε αντικείμενο η διαφορά από την προηγούμενη περίπτωση έγκειται στο τυχαίο στοιχείο της δημιουργίας του και του χαρακτηρισμού του ως «διαθεσίμου». Ο πειραματισμός επί του εμβρύου αυτού, για το οποίο δεν υφίσταται άλλη πιθανότητα πλην της καταστροφής, είναι αντίθετος προς την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η ανθρώπινη ζωή αν και κατοχυρώνεται απόλυτα κατ' άρθρο 5 παρ.2 του Συντάγματος δεν προστατεύεται απόλυτα σε κάθε περίπτωση. Η προβληματική που έχει αναπτυχθεί στο θέμα των αμβλώσεων καταδεικνύει ακριβώς την έλλειψη απόλυτης προστασίας. Άλλωστε αποτελεί αντινομία της έννομης τάξης αφενός να επιτρέπονται οι αμβλώσεις έως και τον τρίτο μήνα της κύησης, έστω και υπό την θεωρία των ενδείξεων, και αφετέρου να θεωρείται ανεπίτρεπτη η έρευνα επί εμβρύων τα οποία για λόγους αντικειμενικούς δεν πρόκειται να επιζήσουν.

Εξ' άλλου και σχετικά με το επιχείρημα περί προστασία του εμβρύου in vitro βάσει της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας υποστηρίζεται ότι εν όψει της βεβαίας καταστροφής τους η διενέργεια πειραμάτων υπό συγκεκριμένους όρους δεν αντίκειται στην αρχή αυτή. Για τους λόγους αυτούς νομίζουμε ότι η προστασία της ανθρώπινης ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν είναι δυνατόν να επιβάλουν συγκεκριμένες ενέργειες στον ιατρό, με σκοπό να αποφευχθεί η γέννηση και ενδεχομένη κακομεταχείριση πλεοναζόντων εμβρύων, αντιθέτως νομίζουμε ότι οι αρχές αυτές επιβάλουν την πρόβλεψη συγκεκριμένων ρυθμίσεων σχετικά με την τύχη των εμβρύων αυτών.

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να επιτρέπεται η εφαρμοσμένη έρευνα επί των εμβρύων in vitro, εάν εξυπηρετεί διαγνωστικούς προληπτικούς ή θεραπευτικούς σκοπούς και εάν δεν συνεπάγεται επεμβάσεις στα Μη παθολογικά κληρονομικά στοιχεία, όπως προβλέπεται και από την σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης 1100 του 1989. Στις λοιπές περιπτώσεις η ίδια σύσταση προτείνει η έρευνα να επιτρέπεται κατ' εξαίρεση στα έμβρυα που εμφανίζουν προβλήματα αναπτύξεως εάν δεν είναι δυνατόν να διεξαχθεί επί πειραματοζώων και μετά από ειδική άδεια στην οποία θα

-24-

καθορίζονται και τα χρονικά όρια διεξαγωγής της. Περαιτέρω ορίζεται ότι η αίτηση

για την άδεια θα πρέπει να περιλαμβάνει λεπτομερή στοιχεία σχετικά με την προέλευση αυτών των εμβρύων και τους στόχους της έρευνας. Τόσο η Σύσταση αυτή όσο και η 1046 του 1986 (άρθρο 14 παρ.Α στοιχ. IV διατ. 11) αποκλείουν την διενέργεια ερευνών σε υγιή έμβρυα. Εάν όμως τα έμβρυα αυτά δεν έχουν αντικειμενικές πιθανότητες αναπτύξεως, νομίζουμε ότι υπό προϋπόθεσης διαδικαστικές και ουσιαστικές θα είναι δυνατόν να παραχωρηθούν στην έρευνα. Η έρευνα αυτή όμως θα πρέπει να ασκείται υπό όρους που θα εγγυώνται την σοβαρότητα και την σημασία της.

4. Πειραματικές επεμβάσεις επί των εμβρύων in vitro

Ακόμη και στην περίπτωση που είναι δυνατόν να γίνει δεκτή η δυνατότητα πειραμάτων επί των εμβρύων, υπάρχουν ορισμένα είδη πειραμάτων που προκαλούν ιδιαίτερα έντονα προβληματισμό, όχι μόνο λόγω του είδους των πειραμάτων καθ'εαυτών, αλλά κυρίως λόγω των αναμενόμενων συνεπειών. Τέτοιας φύσεως πειραματικές επεμβάσεις είναι :

i) Η κλώνωση

Στην περίπτωση αυτή αποχωρίζονται τεχνητά τα αδιαφοροποίητα κύτταρα του εμβρύου in vitro, εξέλιξα δηλαδή, τα οποία έχουν ακόμη την δυνατότητα να αναπτυχθούν σε ανεξάρτητα έμβρυα και με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται, μέσω της ανθρώπινης επέμβασης, μονοωογενείς πολύχυμοι. Πολύδυμες κηήσεις συμβαίνουν, βεβαίως και στη φύση προκύπτουν, όμως μάλλον σπάνια. Αντίθετα με την κλώνωση ο άνθρωπος μπορεί να δημιουργήσει δύο ή περισσότερα έμβρυα, τα οποία έχουν ακριβώς τις ίδιες γενετικές πληροφορίες.

Η τεχνητή δημιουργία; Πολύχυμων θεωρείται ανησυχητική για δύο λόγους αφενός διότι, εάν η μέθοδος τελειοποιηθεί , θα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί κατά τρόπο

-25-
μη ελεγχόμενο για την «παραγωγή» δηλαδή ανθρώπων με τα ίδια γενετικά χαρακτηριστικά αφετέρου διότι θα είναι δυνατόν να δημιουργούνται μονοωογενείς π.χ. Δίδυμοι , εκ των οποίων ο ένα θα αναπτύσσεται κανονικά, ενώ ο άλλος θα καταψύχεται ως π.χ. 4 - κύτταρο έμβρυο με σκοπό να χρησιμοποιηθεί αργότερα ως ανθρώπινο «ανταλλακτικό» . Η επιτυγχανομένη, μέσω της κλωνώσεως, επέμβαση στην ανθρώπινη ζωή, μπορεί να έχει ανυπολόγιστες συνέπειες. Η μοναδικότητα και το τυχαίο στοιχεία συμφυή προς την έννοια της ανθρώπινης ζωής, υφίστανται επεμβάσεις, με στόχο την αναίρεση τους. Επιπλέον το άτομο μετατρέπεται σε πολλαπλασιαζόμενο κατά βούληση μέγεθος, όπως μια ποικιλία ζώων. Η κλώνωση επεμβαίνει στην διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου και μετατρέπει το άτομο σε «κατά παραγγελία είδος», το οποίο μπορεί να παραδοθεί σε συγκεκριμένο αριθμό «κομματιών». Υπό αυτήν την έννοια η κλώνωση είναι αντίθετη προς την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία διέπει την διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου.

ii) Η δημιουργία υβριδίων και χμαιρών

Ως χίμαιρα εννοείται το πλάσμα, το οποίο δημιουργείται από τα αδιαφοροποίητα κύτταρα δύο ή περισσότερων γενετικά διαφορετικών εμβρύων. Σε πειράματα με ζώα δημιουργήθηκε ποντίκι με στοιχεία τεσσάρων «γονέων».

Ως υβρίδιο θεωρείται ο οργανισμός που προέρχεται από γεννητικά κύτταρα διαφορετικών ειδών(π.χ. το μουλάρι ,που προέρχεται από διασταύρωση αλόγου και

γαϊδουριού). Οι οργανισμοί αυτοί έχουν στα κύτταρα τους γενετικά στοιχεία και των δύο γονέων.

Όλες αυτές οι δυνατότητες επεμβάσεως στο έμβρυο in vitro με σκοπό τη μετατροπή της γενετικής του υπόστασης ή την διασταύρωση ανθρώπινων γαμετών με γαμέτες ζώων θεωρείται ότι αντίκειται στο σεβασμό που πρέπει να αποδίδεται στην ανθρώπινη ζωή. Κατά την στιγμή των επεμβάσεων αυτών δεν υφίσταται ακόμη ανθρώπινη ζωή. Η διαδικασία, όμως δημιουργίας της καθίσταται ελεγχόμενη και με

-26-

τις επεμβάσεις αυτές επιδιώκεται η δημιουργία πλασμάτων «εν μέρει» ανθρωπίνων. Η μόνη περίπτωση που επιτρέπεται η γονιμοποίηση ωαρίου ζώου από ανθρώπινο σπερματοζωάριο είναι το τεστ με hamster για τον έλεγχο της ανδρικής γονιμότητας. Εάν το ανδρικό σπερματοζωάριο είναι γόνιμο και επιτευχθεί η γονιμοποίηση του ωαρίου του hamster ο δημιουργούμενος οργανισμός καταστρέφεται κατά τα πρώτα στάδια αναπτύξεως. Αυτό επιτρέπεται ρητά στον ισπανικό νόμο 35/1988 και στον αγγλικό νόμο, επίσης το τεστ προβλέπεται και από το Σχέδιο Συστάσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης και από τη Σύσταση 1046 του 1986 του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία συνιστά την απαγόρευση υβριδίων και χμαιρών και την κυοφορία ανθρωπίνου εμβρύου από ζώο και αντιστρόφως.

IV. Γονιδιακή θεραπεία

1. Γονιδιακή θεραπεία στα σωματικά κύτταρα

Τα σωματικά κύτταρα δεν μεταβιβάζουν τις ιδιότητες τους στις επόμενες γενεές. Η θεραπεία στα γονίδια των σωματικών κυττάρων, η δυνατότητα, δηλαδή θεραπείας ή αντικαταστάσεως του ελαττωματικού και ευθυνόμενου για κάποια σοβαρή ασθένεια γονιδίου (όπως π.χ. Η δρεπανοκυτταρική αναιμία) θεωρείται ότι δεν εμφανίζει από πλευράς θεμελιωδών δικαιωμάτων προβλήματα διαφορετικά από εκείνα της μεταμοσχεύσεως οργάνων. Η συναίνεση του ασθενούς με την οποία εκφράζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση το δικαίωμα αυτοδιαθέσεως του, θα πρέπει να ερείδεται σε πλήρη ενημέρωση ως προς τους ενδεχομένους κινδύνους αυτών των θεραπειών, οι οποίες έχουν ακόμη πειραματικό χαρακτήρα. Για τον λόγο αυτό συνιστάται να ενημερώνεται ο ασθενής ως προς την σχέση κινδύνων -ωφελειών της συγκεκριμένης θεραπείας και να ενημερώνεται και από ιατρό, ο οποίος δεν συμμετέχει στο υπό συζήτηση ερευνητικό-θεραπευτικό πρόγραμμα. Τέλος προτείνεται να συνταχθεί κατάλογος με τις ασθένειες για τις οποίες ενδείκνυται αυτή η θεραπεία και να μην εφαρμόζεται σε απλές αποκλίσεις από την θεωρούμενη γενετικά κανονική

-27-

κατάσταση.

2. Γονιδιακή θεραπεία στα γεννητικά κύτταρα

Οι επεμβάσεις στα γονίδια των γεννητικών κυττάρων (ωαρίων-σπερματοζωαρίων), με τις οποίες ελπίζεται ότι μπορεί να επιδιωχθεί η ίαση από κληρονομικές ασθένειες, δεν είναι ακόμη πραγματοποιήσιμες. Η προοπτική, όμως, επιτυχίας των σχετικών προσπαθειών έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση σχετικά με τα όρια και τις δυνατότητες τους. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους.

α. Τα αποτελέσματα αυτής της θεραπείας δεν θα αφορούν μόνο στο συγκεκριμένο άτομο αλλά και στους απογόνους του. Οι συνέπειες συνεπώς, σε περίπτωση πλήρους

ή μερικής αποτυχίας θα διαιωνίζονται.

β. Η τελειοποίηση της μεθόδου έχει προκαλέσει σωρεία επιφυλάξεων ως προς τις δυνατότητες ελέγχου της εφαρμογής τους. Οι συνηθέστερα εκφραζόμενοι φόβοι αφορούν στην πιθανότητα επεμβάσεων, με στόχο την δημιουργία ανθρώπων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στην αναζωπύρωση τάσεων ευγονικής.

Είναι προφανές, ότι αν η θεραπεία αυτή επιτύχει στους στόχους της, δηλαδή την ίαση σοβαρών και επώδυνων ασθενειών, θα συμβάλλει στην ανακούφιση χιλιάδων ασθενών και των οικογενειών τους. Της επιτυχίας, όμως, της θεραπείας πρέπει να προηγηθεί χρονικά εκτεταμένο στάδιο πειραματισμού επί ανθρωπίνων εμβρύων με απροσδιόριστες συνέπειες για τα ίδια και τους απογόνους τους. Για τον λόγο αυτό, τους κινδύνους δηλαδή που η θεραπεία αυτή συνεπάγεται για την υγεία, θεωρείται ότι επί του παρόντος δεν επιτρέπεται η εφαρμογή της. Η απαγόρευση αυτής της θεραπείας επιβάλλεται από την υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την ζωή και την σωματική ακεραιότητα του ατόμου εν συνδυασμό προς την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

-28-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΒΙΟΪΑΤΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

«Καθένας έχει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων». Αυτό είναι το περιεχόμενο του νέου άρθρου 5 Γ, το οποίο πρότεινε ομόφωνα η Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Εάν λάβει κανείς υπόψη του την σχεδόν ομόφωνη αποδοχή της εν λόγω ρύθμισης, τότε οποιαδήποτε συζήτηση για το νέο άρθρο 5Γ θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί περιττή. Και όμως τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά όσο εκ πρώτης όψεως φαίνονται.

Το κανονιστικό περιεχόμενο του νέου άρθρου 5 Γ

I. Ο σκοπός της νέας συνταγματικής διάταξης

Το πρώτο ερώτημα που ανακύπτει, είναι εάν η θέσπιση της νέας διάταξης είναι αναγκαία. Και για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, θα πρέπει πρώτα να αποκωδικοποιηθεί το κανονιστικό περιεχόμενο της προτεινόμενης συνταγματικής ρύθμισης. Η νέα συνταγματική διάταξη, πρώτον, καθιερώνει το δικαίωμα στην προστασία της υγείας, δεύτερον, θεσπίζει το δικαίωμα στην προστασία της γενετικής ταυτότητας και, τρίτον, εξουσιοδοτεί τον κοινό νομοθέτη για την προστασία του ανθρώπου έναντι των βιοιατρικών παρεμβάσεων.

Όσον αφορά το πρώτο στοιχείο, το δικαίωμα στην προστασία της υγείας αυτό κατοχυρώνεται ήδη στις διατάξεις των άρθρων 5παρ. 2 και 21 παρ. 3 του

-29-

ισχύοντος Συντάγματος οι οποίες ορίζουν, αντιστοίχως, ότι «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής» και ότι «Το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών». Συνεπώς, και ως

προς την προστασία της υγείας το προτεινόμενο άρθρο 5Γ αποτελεί περιττή επανάληψη των άρθρων 5 παρ. 2 και 21 παρ. 3 του Συντάγματος.

Σχετικά, δεύτερον, με την προστασία της γενετικής ταυτότητας, αν και η προστασία αυτή δεν τυγχάνει ρητής και ειδικής αναφοράς στο ισχύον Σύνταγμα συνάγεται ευχερώς ότι εντάσσεται στο κανονιστικό πλαίσιο άλλων συνταγματικών διατάξεων και κυρίως, των άρθρων 2 παρ.1 (προστασία της ανθρώπινης αξίας) και 5 παρ.1 (δικαίωμα της προσωπικότητας). Οπότε και από την άποψη αυτή, το νέο άρθρο 5Γ στερείται αυτοτελούς κανονιστικής αξίας.

Το ίδιο ισχύει επίσης και για την τρίτη πτυχή του νέου άρθρου 5Γ, την εξουσιοδότηση, δηλαδή προς τον κοινό νομοθέτη να μεριμνήσει για την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων. Εάν γίνει δεκτό ότι ορισμένες εκδηλώσεις της γενετικής και της βιοϊατρικής γενικότερα θίγουν τα έννομα αγαθά της ανθρώπινης αξίας, της υγείας και του δικαιώματος της προσωπικότητας, τότε ο κοινός νομοθέτης έχει, ούτως ή άλλως, την υποχρέωση για τη λήψη των απαραίτητων θετικών μέτρων, αφού- σύμφωνα με τη σύγχρονη θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων- η κρατική εξουσία οφείλει όχι μόνο να απέχει από προσβολές των ατομικών δικαιωμάτων αλλά να λαμβάνει και θετικά μέτρα προς διαφύλαξη τους. Ειδικά δε, όσον αφορά την ανθρώπινη αξία, η υποχρέωση αυτή λήψης θετικών μέτρων πηγάζει από το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος « Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

Και πέραν τούτου, η νέα ρύθμιση κάνει λόγο για προστασία έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων, χάρις καμία διαφοροποίηση. Με αυτή όμως την διατύπωση, δημιουργείται η εντύπωση ότι οι σύγχρονες εφαρμογές της βιοϊατρικής είναι στο σύνολο τους επικίνδυνες και καταδικαστέες, κάτι που ασφαλώς δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πολλές από τις εξελίξεις της βιοϊατρικής όχι μόνο δεν θίγουν

-30-
άλλα έννομα αγαθά αλλά, αντιθέτως, είναι ιδιαίτερα ελπιδοφόρες.

Ακόμα και αν το νέο άρθρο 5 Γ στερείται αυτοτελούς κανονιστικής αξίας δεν θα έπρεπε- έστω και για λόγους μείζονος ασφάλειας- να κατοχυρωθεί ρητώς και ειδικώς η προστασία του ανθρώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων σε μια εποχή που οι επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα αυτό είναι απρόβλεπτες, θέτοντας ακόμα και ζήτημα κλωνοποίησης ανθρώπων.

Καταρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι επαρκής προστασία του ανθρώπου παρέχεται ήδη, και μάλιστα σε υπερνομοθετικό επίπεδο. Πρόκειται ειδικότερα για τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική, η οποία θέτει τις βάσεις για την επίλυση μιας σειράς σημαντικών ζητημάτων, όπως λ.χ των προϋποθέσεων των ιατρικών επεμβάσεων, της προστασίας του ανθρώπινου γονιδιώματος. Η Σύμβαση αυτή κυρώθηκε με το ω.2619/1988 (ΦΕΚ Α' /132) και έχει υπέρτερη ισχύ έναντι του κοινού νόμου, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ.1 του Συντάγματος. Ενόψει της ως άνω Σύμβασης, και ενόψει του γεγονότος ότι υφίσταται επαρκές συνταγματικό πλαίσιο για την προστασία του ανθρώπου στο πεδίο της βιοϊατρικής, η νέα διάταξη δεν φαίνεται να εμπλουτίζει πραγματικά το νομικό μας «οπλοστάσιο» με την εισαγωγή αόριστων εννοιών, όπως «προστασία της γενετικής ταυτότητας» και «προστασία έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων».

II. Κριτική αποτίμηση

Το ζήτημα που γεννάται τελικώς με το άρθρο 5Γ είναι αυτό του σκοπού της αναθεώρησης του Συντάγματος. Εάν σκοπός της παρούσας αναθεώρησης ήταν να

καταστήσει το Σύνταγμα ένα σύγχρονο κείμενο, στο οποίο απαντώνται αναφορές για όλα τα επίκαιρα κοινωνικά θέματα, τότε το νέο άρθρο 5Γ πρέπει να αντιμετωπιστεί θετικά. Εάν αντιθέτως σκοπός της αναθεώρησης είναι να δίνει λύσεις σε προβλήματα που εμφανίσθηκαν ή πιθανολογείται ότι θα εμφανισθούν στο μέλλον και τα οποία δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν με την υφισταμένη διατύπωση, τότε θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η νέα ρυθμίζει φαντάζει περιττή.

-31-

Ειδικότερα η προσθήκη νέων ρυθμίσεων που περιλαμβάνονται ήδη στο κανονιστικό περιεχόμενο γενικότερων διατάξεων, δεν είναι μόνο περιττή αλλά και, εν δυνάμει, επικίνδυνοι. Και τούτο διότι κάθε νέα ειδική αναφορά στο συνταγματικό κείμενο δημιουργεί τον κίνδυνο συναγωγής εξ αντιδιαστολής συμπερασμάτων. Πιο συγκεκριμένα, η νέα ρύθμιση ορίζει ότι καθένας έχει δικαίωμα στη προστασία της γενετικής του ταυτότητας. Έτσι όπως είναι διατυπωμένη η διάταξη, δημιουργεί την εντύπωση ότι αποκοπεί πρωτίστως στην προστασία της αυτονομίας του προσώπου, η οποία βέβαια θίγεται μόνο όταν δεν υπάρχει η συγκατάθεση του ενδιαφερόμενου για χρήση του γενετικού υλικού. Σημαίνει, όμως, αυτό ότι επιτρέπεται η επέμβαση στο ανθρώπινο γονιδίωμα με την ελεύθερη συναίνεση του ενδιαφερόμενου; Μήπως η διατύπωση του νέου άρθρου 5Γ προσφέρει ένα επιχείρημα υπέρ της άποψης αυτής, η οποία έρχεται σε αντίθεση με ρητές διατάξεις της Διεθνούς Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρικής;

Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι το πεδίο της βιοϊατρικής είναι το κατεξοχήν πεδίο, όπου τα όποια προβλήματα δεν λύνονται με συνταγματικές διατάξεις αλλά με ρυθμίσεις του διεθνούς δικαίου. Βέβαια ακόμα και αν δεν ήταν αναγκαίο είναι άραγε αρνητικό να προστεθεί μια διάταξη περί προστασίας του ανθρώπου από τις βιοϊατρικές παρεμβάσεις;

-32-

Επίλογος

Όπως προκύπτει από την παράθεση μερικών από τα νομικά προβλήματα που συνοδεύουν τις βιοϊατρικές εξελίξεις σε ορισμένους τομείς, η έκταση και ο τρόπος εφαρμογής τους αναφέρονται σε θεμελιώδη δικαιώματα, και πέραν αυτών, έχουν επιπτώσεις για τις ρυθμίσεις και άλλων δικαιοκλών κλάδων.

Οι μέθοδοι αυτές, ακόμη στο στάδιο της εξελίξεως και της τελειοποιήσεως εμφανίζουν προβλήματα ασφάλειας και προκαλούν ανησυχίες ως προς τους ενδεχομένους κινδύνους από την εφαρμογή τους. Οι επιφυλάξεις συνδέονται είτε με τον τρόπο εφαρμογής αυτών των τεχνικών είτε με τη πιθανότητα χρήσεως τους για άλλους, πλην των αυστηρώς ιατρικώς ενδεδειγμένων, σκοπούς. Τα βασικά νομικά προβλήματα, τα οποία απαιτούν διευθέτηση αναφέρονται, στους όρους προσφυγής

στις μεθόδους υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, στις προϋποθέσεις παραχωρήσεως πλεοναζόντων εμβρύων, στο καθορισμό των όρων της έρευνας.

Τα θέματα αυτά, με τα οποία καθορίζεται ο τρόπος ασκήσεως και τα όρια θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να ρυθμίζονται με νόμο, κατ' άρθρο 72 παρ.1 του Συντάγματος. Το κοινοβούλιο οφείλει, αφού λάβει υπόψη του τις κοινωνικές και ηθικές αντιλήψεις στα πλαίσια της ελληνικής συνταγματικής τάξης να χαρτογραφήσει αυτές τις κοινωνικά και ηθικά αδιαμόρφωτες περιοχές, να καθορίσει το πλαίσιο άσκησης των εφαρμογών αυτών και το πλαίσιο λειτουργίας και προωθήσεως της επιστημονικής γνώσης.

Οι λόγοι, οι οποίοι καθιστούν απαραίτητη την επέμβαση του νομοθέτη ανάγονται στην υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα, εφόσον διαπιστώνεται διακινδύνευση εννόμων αξιών και ιδιαιτέρως συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων.

Ίσως σε κανένα άλλο πεδίο δεν είναι τόσο αισθητή η ανάγκη εξασφάλισεως αυτών των ζωτικών αναγκών, όσο στο πεδίο των συναπτόμενων με την εσώτατη πτυχή της προσωπικότητας του ατόμου θεμάτων που αναφέρονται σε προβλήματα υγείας και -33-

ειδικότερα στο χώρο της αναπαραγωγής. Ιδιαίτερα όταν τα προβλήματα δεν αφορούν μόνο στο συγκεκριμένο άτομο, αλλά εμφανίζουν κοινωνικές επιλογές, στο πεδίο της δημιουργίας του ανθρώπου.

και τα προβλήματα που ενδεχομένως αυτές παρουσιάζουν στις σύγχρονες έννομες τάξεις. Ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με την προβληματική της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και με τα ειδικά προβλήματα που συνδέονται με τις μεθόδους της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής [ομόλογη, ετερόλογη γονιμοποίηση , εξωσωματική γονιμοποίηση, φέρουσα και υποκατάστατη μητέρα] καθώς και με τις εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας στον άνθρωπο[δωρεά εμβρύων, έρευνα επί των εμβρύων in vitro, γονιδιακή θεραπεία] . Τέλος ασχοληθήκαμε με την πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος και την εισαγωγή του νέου άρθρου 5Γ , προσπαθώντας να κατανοήσουμε αν και κατά πόσον ήταν αναγκαία μια τέτοια νέα ρύθμιση από τη στιγμή που παρείχετο ήδη επαρκής προστασία του ανθρώπου και μάλιστα σε υπερνομοθετικό επίπεδο με τη Σύμβαση της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική.

-35-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

- 1.Νομικά προβλήματα από την τεχνητή γονιμοποίηση, ΝοΒ 1986, Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη
- 2.Τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα αποθανόντος συζύγου, ΝοΒ 1989, Δάλλα-Βοργία
- 3.Σπερματεγχυση ή τεχνητή γονιμοποίηση, ΑρχΕλλΙΕ, том 3, τεύχη.3, Ιούνιος 1986, Δανέζη Ιω.,
4. Κοινωνικός Ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα ΝοΒ 1980, 1841, Δημητρόπουλος Α.
5. Η συνταγματική προστασία του ανθρώπου από την ιδιωτική εξουσία, Αθήνα-Κομοτηνή, Δημητρόπουλος Α.
6. Βιοηθική και βιοπολιτική, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής Ινστιτούτο Γκαίτε
7. Γενετική Τεχνολογία και Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ισμήνη Κριάρη Κατράνη
8. Βιοϊατρικές εξελίξεις και συνταγματικό δίκαιο, Ισμήνη Κριάρη Κατράνη
- 9.Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη, Βλαχόπουλος Σ.
10. Βιοϊατρικές εξελίξεις και αναθεώρηση του Συντάγματος. ΔτΑ 10(2001), σ. 369-376, Βλαχόπουλος Σ.
11. Βιοϊατρική και Σύνταγμα 1/2004, Μητράκου Λιάνα
12. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων και η Βιοϊατρική 1/2004,

Ευαγγέλου Ευαγγελία-Βάλια

13. Ατομικά Δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή, [Αντ. Ν.Σακκούλας] Δαγτόγλου Π.,
14 Το δικαίωμα τεκνοποιίας και η γενετική τεχνολογία σε Δίκαιο και Υγεία-
Πρακτικά συνεδρίου, Ευρωπαϊκή Ένωση Νέων Νομικών, εκδόσεις Ν. Σακκουλα,
Αθήνα-Κομοτηνή 1994 σ.31-34, Παπαχρήστου Θ.

-36-

ΑΛΛΟΔΑΠΗ:

1. Human Rights in International Law and the Protection of Unborn Human Beings, in: Studies in Honour of G. Wiarda, Peukert W.
2. Recherche médicale et droits de l homme. Une approche européenne in: Le Semaine Juridique, 1993, p.3719[484-488] Byk Chr.,
3. La revolution biologique et genetique face aux exigences du droit, RDP 1984, p.1255, Robert Jaacques
4. La convention européenne de bioéthique, in: Revue Internationale de Droit Comparé, 1993, p. 157 et seq.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ:

1. Έθνος 24.4.2002
2. Ελευθεροτυπία 6.11.2002

-37-